

قاضی شریح

از

(جناب ڈاکٹر خورشید احمد صاحب فاضل)

(ایم۔ اے۔ پی۔ ایچ ڈی پروفیسر کالج)

شریح پہلی صدی ہجری کے ایک نہایت قابل قدر غیر سیاسی شخصیت ہیں ان کی زندگی کے مطالعہ سے جس کے مددِ داخل اضموس ہے کہ خوب واضح نہیں ہیں ان کی نپی عظمت و عزت کا دل معترف ہوتا ہے وہ تقریباً ساٹھ سال اور بقول بعض ساٹھ سال سے زیادہ بیچ رہے یہ ایک لمبا عرصہ ہے اور پہلی صدی ہجری کے فتنہ پرور نیز تیزی سے بنتے بگڑتے سیاسی حالات میں جن کے دامن سے یہ وابستہ تھے حیرت انگیز ہیں۔ ان کی عظمت و عزت کا دل اس لئے معترف ہوتا ہے کہ وہ حقیقی طور پر خدائے حق، راستباز اور انصاف پسند انسان تھے، خیالی خدائے سی یا زبانی راستبازی نہیں بلکہ وہ خدائے حق اور استبازی جس کی پرکھ عمل سے ہوتی ہے، جو لَبَّيْكَ لَكَ أَتَيْكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا اور آمَنُوا وَاعْبُدُوا الصَّالِحِينَ کی صحیح مصداق ہے وہ خدائے حق اور استبازی ہی نہیں جو روزہ نماز، حج و زکات تک محدود ہے بلکہ وہ جو زندگی کی ہر گہگہ، مصروفیتوں، معاملات، خواہشوں اور خواہشوں کی تکمیل اور تکمیل کے طریقوں کو اپنے اندر سمیٹے ہوئے ہے۔ یہ صفت ہم کو ان کے اکثر ہم رتبہ اور ہم ہمیش معاصروں میں صاف نہیں نظر آتی اور ان کے چاروں طرف جو سیاسی و قبائلی کردار ہیں، جن کے ہاتھوں میں حکومت کی ہاک دور ہے ان کی زندگی میں تو اس کے نقوش بہت دھندلے ہیں۔

شریح سنیہ میں قاضی ہوئے اور سنیہ میں غالباً کبرسی کی بنا پر استعفاء دیا، یہاں تک کہ مولف طبری مہدی سنیہ نے دی ہیں۔ ان کی عمر بقول بعض ایک سو اسی سال بقول بعض ایک سو تیس

طبری مہدی سنیہ نے دی ہیں۔ ان کی عمر بقول بعض ایک سو اسی سال بقول بعض ایک سو تیس

سنی، دوسری رائے اور شاید زیادہ قابلِ اعتماد یہ ہے کہ وہ رسول اللہؐ کے آخری زمانہ میں ان سے ملے تھے اور رسول اللہؐ کے ایما پر اپنے کنبہ والوں کو لینے یمن گئے تھے اور جب لے کر آئے تو رسول اللہؐ صلی اللہ علیہ وسلم کی وفات ہو چکی تھی۔

پہلی بار گھر چھوڑ کر مدینہ آنے کا سبب یہ بتایا گیا ہے کہ ان کی ماں نے باپ کی وفات کے بعد دوسری شادی کر لی تھی جو ان کو ناپسند تھی۔

رسول اللہؐ کی وفات اللہ کی ابتدا میں ہوئی جس وقت شریح کی عمر تقریباً تیس سال ہوگی البتہ معلوم ہوتا ہے کہ حاضری بننے سے پہلے وہ تجارت کرتے تھے۔ اس رائے کی تائید ابنِ سیرینؒ متوفی ۳۸۰ھ کے اس قول سے ہوتی ہے: شریح تاجر تھے اور ان کے ڈارھی نہ تھی۔

مصنف استیعاب نے لکھا ہے: شریح فیصلہ کی سمجھ بوجھ میں کہتا تھے، ان کی معلومات وسیع اور صحیح تھی اس کے علاوہ عمدہ شاعر تھے جن کے پہلے مضامین پر مشتمل اشعار محفوظ ہیں، ان کے چہرہ پر ڈارھی کا ایک بال بھی نہ تھا۔ ابنِ خلکان لکھتے ہیں کہ پہلی صدی میں چار نامور بے ڈارھی والے ہوئے ہیں جن میں ایک شریح تھے باقی تین یہ ہیں، ابنِ الزبیر متوفی ۷۰ھ، قیس بن سعد بن عباد متوفی ۸۰ھ، احنف بن قیس متوفی ۸۰ھ۔

شریح کے ایک معاصر کا کہنا ہے کہ "میں نے شریح کی ڈارھی سفید دیکھی" یہ قول مصنف

استیعاب کی مذکورہ رائے کی تردید کرتا ہے کہ شریح کے چہرہ پر ڈارھی کا ایک بال بھی نہ تھا

ان کے لئے کتابوں میں لفظ مزاح استعمال ہوا ہے، اور اس کی تائید میں ان کے متعدد قول نقل کئے گئے ہیں جن سے ان کی خشگفتہ مذاقی کا پتہ چلتا ہے، لیکن مذکورہ صفات اور ان کی سیرت میں رچی ہوئی خدائرسی کے بعد جس صفت نے ان کو حیرت انگیز حد تک کامیاب بنج بیا دہ ان کی تعلیمی و استنباطی عقل تھی، وہ بظاہر غنہ جلتے لیکن بیاطن بے میل مسائل کو خوب سمجھ لیتے تھے ان میں قرآن سے نتائج نکالنے اور ان کی مدد سے مسائل سلجھانے کا اچھا سلیقہ تھا، عربوں میں تعلیمی

لہ اصحابہ ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱

داستنباطی عقل کیاب تھی، وہ تقلید پسند لوگ تھے جو استنباطی عقل کی جگہ سلف کی مثالوں پر زیادہ بھروسہ کرتے تھے، جن کے فیصلے اکثر دورانکار مشیگر دیش کے حالات نیز قبائلی و شخصی مصلحت اندیشی سے متاثر ہوتے تھے، شریح کی ان صفات کو بردے کار لانے کے لئے قدرت نے ایک گویا زبان اور سچا جواب انداز بیان عطا کیا تھا،

قاضی

جیسا کہ اوپر بیان ہوا شریح ۵۱۵ھ میں قاضی ہوئے۔ یہ حضرت عمر کا زمانہ تھا اور ان کی خلافت کا پانچواں سال ۵۱۵ھ میں بصرہ اور ۵۱۶ھ میں کوفہ کی فوجی چھاؤنیاں سرحد عراق پر وجود میں آچکی تھیں، عراق اور ملک ایران کا ایک اہم حصہ عرب مجاہدین کے ہاتھوں فتح ہو چکا تھا، مغنہ علاقوں کی نگرانی اور غیر مغنہ علاقوں کو فتح کرنے کے لئے ان دو شہروں میں جاز کے بہت سے قبیلے مت اہل و عیال آباد ہو گئے تھے جن کی تعداد حضرت عمر کے زمانہ میں ایک لاکھ سے زیادہ تھی اور دس سال بعد دو لاکھ سے تجاوز ہو گئی تھی، یہ اسلامی حکومت کے سب سے بڑے فوجی، قبائلی اور امی مرکز تھے اور غریب باہمی قبائلی جھگڑوں، فتنہ انگیزوں اور عربی حریت و انتقام کے بھی سب سے بڑے مرکز بننے والے تھے، کوفہ کی مجاہدین آبادی نے حضرت عمر کے زمانہ سے ہی شورش و فتنہ کی چنگاریاں اٹانا شروع کر دی تھیں جیسا کہ سعد بن ابی وقاص دمشق ۵۱۵ھ اور ان کے بعد عمار بن یاسر دمشق ۵۱۶ھ کے درپے معزونی سے ظاہر ہوتا ہے، سعد ۵۲۱ھ میں معزونی ہوئے، عمار ۵۲۳ھ میں، سعد کے خلاف یہ شکایت تھی کہ ان کو ناز چڑھانا نہیں آتی، عمار کے خلاف یہ شکوہ تھا کہ ان کو حکومت کا ڈھنگ نہیں آتا، حقیقت میں ان شکایتوں کے اسباب فتنہ پرور محرکات تھے۔

۵۱۵ھ سے پہلے بصرہ کے قاضی ابو مرجم تنفی اور کوفہ کے قاضی ابو ذر یا ابو فرودہ تھے، ان دونوں میں سے کسی کو رسول اللہ کی محبت نہیں ملی تھی بلادی کی فتوح البلدان مصر ایشیائے صغیر ۴۵ھ پر ہے کہ پہلا شخص جس نے بصرہ آباد ہونے کے بعد وہاں کی مسجد میں بحیثیت قاضی فیصلے کئے اسود بن سمری تھے یہ رائے صحیح نہیں ہے، استیعاب اور احابہ ہر دو کے زوی متفق ہیں کہ اسود قاضی نہیں بلکہ واعظ تھے، آیا

لے استیعاب عائشہ اصحابہ چچہ واصحابہ چچہ

معلوم ہوتا ہے کہ سید سے سید تک جب ابوہریرہ کا تقریر ہوا بصورتِ قاضی کے فرائض گورنرِ انعام دیتا تھا اس خیال کی تابند حضرت عمر کے ان خطوط سے ہوتی ہے جو انہوں نے ابوہریرہ (متوفی سنہ ۳۵ھ) جو سید کے ادا میں بصرہ کے گورنر ہوئے تھے قضا اور انصاف کے اصول کے بارے میں لکھے تھے۔

ابوہریرہ چون کہ تنگی مہموں پر اکثر بصرہ سے باہر رہتے اس لئے غالباً خود انہوں نے ابوہریرہ کا تقریر کیا تھا۔
کوفہ کے قاضی سید تا سید ابوہریرہ تھے، ابوہریرہ کو ابوہریرہ بھی کہا گیا ہے، یہ مولیٰ بنی آزاد کردہ غیر عرب تھے، ایسا معلوم ہوتا ہے کہ حضرت عمرانؓ دونوں قاضیوں سے پوری طرح مطمئن نہ تھے اور ایسے آدمیوں کی تلاش میں تھے جو قضا کے بلذ منصب پر ہر طرح پورے اترتے ہوں۔

سید میں ان کو ایسے دو شخص ملے جو قاضی بننے کی پوری صلاحیت رکھتے تھے، ایک کعب بن سعد ازدی (متوفی سنہ ۷۰ھ) اور دوسرے شرح کعب، ایک نصرانی خاندان کے نو مسلم تھے جن کو رسول اللہ کی صحبت نہیں ملی تھی، لیکن جو شرح کی طرح استباز تھے اور استباضی دماغ رکھتے تھے، حضرت عمرؓ حضرت ابو بکرؓ کے زمانہ میں مدینہ کے قاضی تھے اور خلیفہ ہونے کے بعد بھی اکثر قضاے سنتے تھے، ایک بار ایک عورت آئی اور کہا میرا خاندان کو ناز پڑتا ہے اور دن میں روزہ رکھتا ہے یہ درحقیقت اپنے شوہر کی ازدواجی بے تعلقی کی شکایت تھی جس کو عمرؓ نہ سمجھ سکے، انہوں نے شوہر کی عبادت گزار کی کی تعریف کی اور عورت جلی گئی، کعب بن سعد اتفاق سے موجود تھے، وہ عورت کا اشارہ پا گئے اور حضرت عمرؓ سے اس کی تصریح کی، عمرؓ نے عورت کو بلوایا اور بولے سچی بات کہنے میں تمہارے لئے کچھ جرم نہ تھا، یہ رکعب کہتے ہیں تم اپنے شوہر کی ازدواجی بے تعلقی کی شاکھی ہو، عورت نے اس کا اقرار کیا حضرت عمرؓ نے شوہر کو بلوایا اور کعب سے اس معاملہ میں فیصلہ کرنے کو کہا، کعب کو امیر المؤمنین کے رد برویہ جرات کرتے ہوئے تدہبہا لیکن حضرت عمرؓ کے منت آمیز اصرار پر وہ تیار ہو گئے اور بولے ”مرد کو چار شادیوں کی اجازت ہے، اگر اس کا شوہر چار دن میں ایک دن اس کی صحبت میں گزارے تو میرے نزدیک عین انصاف کے مقتضی ہے“ کعب کے اس قرآنی استنباط اور سلجھے ہوئے فیصلے سے بہت متاثر ہوئے، عورت کے

۱۷۸۱۹۸۱۸۸ ۱۷۸۱۹۸۱۸۸

۱۷۸۱۹۸۱۸۸ ۱۷۸۱۹۸۱۸۸

ابن عساکر نے شعبی کے حوالہ سے تاریخ دمشق ۵/۳ میں لکھا ہے کہ حضرت عمرؓ نے شریع کی تنخواہ سودہم رقیقہ ساٹھ روپے، ماہانہ مقرر کی جب شریع کو مرنے جانے لگے تو حضرت عمرؓ نے یہ ہدایت کی خدا کی کتاب میں جو فیصلہ تم کو ملے اس کی بابت کسی سے کچھ مت کہو سنو اور جب کوئی فیصلہ صاف صاف وہاں نہ ملے تو سنت کی طرف رجوع کرو، اگر وہاں بھی نہ ملے تو اجتہاد سے کام لو اس کے علاوہ مجلسِ قضا میں نہ کسی سے لڑو، نہ جھگڑو، نہ خریدو نہ بیجو۔

قاضی مہترج کے طویل منصب قضا رسٹہ تا ۱۹۹۸ء کے عہد کی صرف جھلکیاں ہمارے سامنے آئی ہیں، ان کی سیرت اور فضا کے حالات قیمتی ہونے کے باوجود جہاں تک مجھے معلوم ہے استقصاء کے ساتھ کبھی مرتب نہیں ہوئے، متعدد کتابیں جو میری نظر سے گذری ہیں ان میں ان کے حالات بے سیاق و سباق اشاروں اور حکایتوں کی شکل میں بکھرے ہوئے ہیں اور متعدد کتابوں کا مواد ایک دوسرے سے مشترک اور استعار نظر آتا ہے تاہم یہ جھلکیاں جب جمع ہو کر سامنے آتی ہیں تو ان کو مترج کی انفرادی سیرت، ان کی سیرت بحیثیت قاضی، ان کے انصاف کے طریقوں اور ان کے سیاسی طرز عمل کی ایک ایسی تصویر کھینچ جاتی ہے جس کے غدد خال واضح ہوتے ہیں اور جس کا خیر استبازی اور غلی خسران ترسی

۴
۱۴

سے بنتے ہے۔

۱۸ء کے بعد شروع سے ہماری ملاقات حضرت علیؑ کی زمانہ خلافت میں ہوتی ہے ۲۳ء میں حضرت عمرؓ کے بعد حضرت عثمانؓ خلیفہ ہوئے اور ۳۳ء میں حضرت علیؑ اس تیرہ برس کے عرصہ میں ایسے دور رس واقعات رونما ہوئے جو شاید تاریخ اسلام میں کبھی نہیں ہوئے ہوں گے، حضرت عثمانؓ اور ان کے عمال کے خلاف جو شورش و بغاوتیں پیدا ہوئی اس کا سب سے بڑا مرکز کوفہ تھا جہاں شریح قاضی تھے ۳۲ء میں حضرت عمرؓ نے عبداللہ بن مسعود (متوفی ۳۲ء) کو بیت المال کی نگرانی اور کوفیوں کو قرآن و دین کی تعلیم دینے بھیجا تھا۔ ابن مسعود رسول اللہؐ کے مقرب اور لائق ترین ساتھیوں میں تھے اور قرآن و دین کی بہت ہی بصیرت رکھتے تھے، ان کی زیر تعلیم نبائی سرداروں کا ایک گروہ وجود میں آیا جس کو قراء کے لقب سے تاریخ میں یاد کیا گیا ہے، یہ لوگ کثرت سے قرآن پڑھتے اور لوگوں کی دینی معاملات میں رہنمائی کرتے۔

۳۳ء میں حضرت عثمانؓ نے خلیفہ ہو کر حضرت عمرؓ کی حسب وصیت صحابی سعد بن ابی وقاصؓ کو جو عراق کے فاتح اور مؤسس کو کوفہ تھے گورنر مقرر کیا پھر ایک سال ہی کے بعد ان کو منزل کر کے اپنے رشتہ کے بھائی ایک نوجوان کو جن کا نام ولید بن عقبہ تھا۔ کو کوفہ کا گورنر مقرر کیا جب ہمیشہ جوانوں کے مقابلہ میں سن رسیدہ اور تجربہ کار لوگوں کی حکومت کو ترجیح دیتے تھے ولید صحابی تھے نہ ان میں مذکورہ دو مصیبتیں تھیں گورنر کے قراء اور وہ پرانے مجاہدین جنہوں نے ابتدائی جنگوں میں نایاب حصہ لیا تھا اور فوجی و نظیفہ کی صنف اول (یعنی شرف عطا ۲۰۰ تا ۲۵۰ درہم) سے مشرف تھے اور جواب تک چوٹی کے صحابہ کو گورنر زد سمجھنے کے عادی رہے تھے اس تقریر سے بہت بد دل ہوئے ان کی اعتدال سے بڑھی ہوئی دینی و سنی و خدائی خود داری کو سخت ٹھیس لگی یہ بددلی اور احساسِ توہین برابر بڑھتا رہا حتیٰ کہ چند سال میں اس نے صریح مخالفت کی شکل اختیار کی۔

گورنر ہونے کے کچھ دن بعد ولید نے ابن مسعود سے جو معلم دین کے ساتھ نگرانِ خزانہ بھی تھے ایک رقم قرض لی اور مباد ختم ہوئے پروا میں نہ کر سکے، ابن مسعود نے تقاضا کیا اور غالباً اسٹی سے

لوگوں کو آپ کے خلاف بھڑکانے اور آپ پر سخت تنقید کرنے میں، حضرت عثمانؓ نے لکھ بھیجا کہ ابن مسعود کو مدینہ روانہ کیا جائے اور ان کو اپنا دینی حلقہ چھوڑ کر جانا پڑا۔ ان دونوں وقوعوں سے قرآنی حلقوں اور پرانے مجاہدین میں سخت اشتعال پیدا ہوا۔ اس وقت میں ولید کے خلاف ایک سازش جوئی جس میں ماخوذ ہو کر وہ گورزی سے معزول ہوئے اب حضرت عثمانؓ نے ایک دوسرے اموی رشتہ دار کو جو صحابی تھے نہ سن رسیدہ نہ پرانے مجاہد کو نہ گائورز مقرر کیا، ان کا نام سعید بن عاص تھا ولید کی طرح یہ بھی سلامت روادار لائق حاکم تھے انھوں نے قرآن و دین پرانے مجاہدین کی عزت و دلداری کی لیکن مقبول نہ ہو سکے بلکہ جلد ان کی دشمنی کا شکار ہوئے۔ مخالفت کے انگاروں کو حضرت عثمانؓ کے خلاف مدینہ، بصرہ اور مصر کی عمریکوں نیز مدینہ کے اصحابیوں کے خفیہ اشتعالی خطوط نے بھی بواہی جو خود خلیفہ نبیہ کے شقائق تھے اور جن کو حکومت میں کوئی منصب حاصل نہ تھا اس کے علاوہ کوفہ میں دوسرے درجہ کے مجاہدین کا ایک طبقہ جو اس وقت کے بعد کی فتوحات کے زمانہ میں ابھر تھا قوت پکڑ رہا تھا اور پرانے مجاہدین پر بھٹانا جارہا تھا۔ سعید نے گورز ہو کر حضرت عثمانؓ کے مشورہ سے کچھ ایسے جائد اور

۱۰ الناظر الاشراف بازاری (فلسطين) ع

مال سے تعلق رکھنے والے قدم اٹھائے جن سے پرانے مجاہدین کی قوت و عظمت بڑھ گئی اس اقدام کا دوسرے طبقہ پر بہت اثر پڑا اور وہ بھی حکومت اور حضرت عثمانؓ کے بدخواہوں میں ہو گیا پھر سید کی سفارش سے جب ۳۳ھ میں حضرت عثمانؓ نے کوفہ کے دس قراء اور پرانے مجاہدین سرغزوں کو جو حکومت اٹھانے کے درپے تھے جلاوطن کیا تو سلگتی ہوئی بناوت بھڑک اٹھی، پرانے اور نئے طبقوں کے بہت سے مجاہدین مل کر باغیانہ پروپیگنڈے اور فتنہ انگیز کاموں میں لگ گئے اختراع مکی کوفہ کے باشندہ اور صف اول کے قراء و مجاہدین میں تھے جن کی قیادت میں کوفہ سے ۲۰۰ آدمیوں کا ایک جتھا حضرت عثمانؓ کو برطرف یا قتل کرنے نکلا تھا ان ہی اختراع اور ان کے رفقاء نے حضرت عثمانؓ کی آخری گورنر ابو موسیٰ اشعریؓ کو جو ایک صلح جو انسان تھے بدکلامیوں اور دھمکیوں سے مقررات جھوٹ پر مجبور کیا تھا اور ان کا سارا سامان لوٹ لیا تھا ۳۳ھ ابو موسیٰ کا قصور یہ تھا کہ وہ اہل کوفہ کو مسلمانوں کی باہمی لڑائی یعنی حضرت علیؓ اور طلحہ و زبیرؓ عائشہؓ کی آویزش سے الگ رہنے کی تلقین کرتے تھے اور خود بھی الگ رہنا چاہتے تھے۔

غرض یہ کہ کوفہ میں فتنہ و بناوت کا دروازہ کھل گیا اور کوفہ ہی پر کیا مختصر بصرہ، مدینہ اور مدینہ سے بھی اس کی لپٹیں اٹھنے لگیں، صحابی و غیر صحابی سب اس کی زد میں آئے، فتنہ اتنا تھا کہ کوفہ ان سب کا پیش رو تھا، مدینہ اور مصر کی بناوت کو حضرت عثمانؓ کے قتل کے بعد فتنہ ہو گئی لیکن بصرہ اور بالخصوص کوفہ میں یہ برابر بڑھتی اور پھلتی رہی جیسا کہ پہلی صدی ہجری کی تاریخ سے ظاہر ہے شورش و بناوت کو فتنی روایات میں ہو گئی۔ جنگ جمل ۳۵ھ سے مارغ جو کہ حضرت علیؓ نے کوفہ کو اپنا پای تخت بنایا لیکن ان کی موجودگی نے اہل کوفہ کے شر انگیز جانات دبانے کی بجائے ان کو اور زیادہ بھڑکایا ان کی، افراتی نے ایک دن بھی انہیں سکھ سے نہ بیٹھے دیا، ان کی شوریدہ مری کا داغے کر سکتے ہیں وہ رخصت ہوئے کوفہ ہی کے ایک باشندہ نے ان کو شہید کیا یہ کوفہ ہی تھا جہاں کے قراء اور علما نے خارجیت کانفرہ بلند کر کے ایک ایسا باغی فرقہ پیدا کیا جس کی بناوت کی ان سوز چنگاروں ۳۵ھ

۱۔ ملاحظہ ہو طبری ۳۵ھ کے تحت

سے لے کر پہلی صدی کے آخر تک برابر کو فتنے اٹھتی رہیں۔ ۱۳۵۲ھ میں تخرن عدی اور ان کے رفقاء کا فتنہ اٹھا جو ان کے قتل سے کچھ دن کے لئے دب گیا۔ معاویہ کی وفات (۶۸۰ھ) کے بعد حضرت حسین کو خلیفہ بنانے کی باغیانہ تحریک شدہ مد کے ساتھ اٹھی اور جنگ کربلا (۶۸۶ھ) پر اس کا خاتمہ ہوا۔ ۱۳۵۲ھ میں تو اس شیعہ اٹھے اور ۱۳۵۲ھ ہی میں مختار بن ابی عبید نے اپنے سیاسی مقاصد کے لئے یہاں کی اکثر پرورد اور باغیانہ فتنہ کو استعمال کر کے حکومت حاصل کی۔ ۱۳۵۲ھ میں اس کے خلاف کوفہ ہی کے لوگوں نے ایک خوفناک بغاوت کی جس کا خاتمہ جنگ سینین پر ہوا، پھر چانک کی گورزی کے زمانہ میں مشد و بغاوتیں ہوئیں جن میں ابن الاشعث کی بغاوت (۱۳۵۲ھ تا ۱۳۵۳ھ) سب سے نمایاں تھی۔ اس میں کوفہ کے قراء کا خاص پارٹ تھا اور اس بابہ کے محدث فقہاء اور دینی لوگ شریک تھے جیسے شبی، سجد بن جبر، عبدالرحمن بن ابی سیل، اور ابو الفخری طائی۔

یہ اور دوسری بغاوتیں شدت سے اٹھیں لیکن کبھی اپنے مقصد میں کامیاب نہ ہوئیں۔ اپنے پیچھے دکھ غم اور بربادی کے سیاہ بادل چھوڑ جاتیں۔ سینکڑوں ہزاروں جانیں ضائع ہوئیں جن میں بے گنہگاروں کی تعداد زیادہ ہوتی۔ سینکڑوں ہزاروں عورتیں بے پردہ اور بے حیا ہو جاتے، خانگی شہزادہ درجہ برہم بیچنا اور وہ عجائب پیدا ہوتے جو گھر کے نکو اس آدمیوں کے نہ ہونے سے پیدا ہوتے ہیں۔ مرنے والے اپنے بچوں اور عزیزوں میں عربی انتقام کا جذبہ چھوڑ جاتے جو نشوونما پا کر ایک نئی بغاوت یا بدامنی کی صورت میں کچھ دن بعد ظاہر ہوتا، اگر کسی کو یہ موقع نہ ملتا تو کوئی دوسری مجرمانہ شکل اختیار کرتا جس کی مناسبت تلخ دواؤں میں کم نہیں ہیں۔

شرح کے منصب فقہاء و دانشاں اور لائق مدافرس پہلو یہ ہے کہ انھوں نے شہر مشوں فتنوں اور بغاوتوں سے گھبراتے ہوئے کے باوجود ان میں حصہ نہیں لیا، نہ کسی سیاسی پارٹی سے خود کو وابستہ کیا نہ جہاں تک مجھے معلوم ہے کسی جنگ میں شرکت کی یا جو بدیہ اسی دور جہاد میں جنگ میں شرکت کرنا خدا کی انتہائی خوشودی کا موجب خیال کیا جاتا تھا۔ کتب میں سورج و ستارہ میں ان کے ساتھ بصرہ کے قاضی ہونے، پھر اپنی صلح جوئی کے باوجود حضرت عائشہ کے دواؤں میں اگر جنگ جمل میں شریک ہوئے

اور رہے گئے۔ اہل مدینہ نے بن بن اکثریت صحابہ کی بھی یزید کے خلاف ۲۳ھ میں بغاوت کی اور اس روپے سے جو یزید نے ان کو عطیوں اکرام و اعزاز کے طور پر دیا تھا مسلح ہو کر لڑے اور نہراہوں کی تعداد میں ترقی کی مشہور جنگ میں مارے گئے جب کہ ہڑا اور چھوٹا جنگ و فتنہ کی طرف سمت پائل تھا شریعہ کا اس سے پرہیز کرنا عجب خیر نظر آتا ہے۔ یہ سوال کیا جاسکتا ہے کہ وہ کیوں اس متعدی مرض سے محفوظ رہے اس کا جواب جہاں تک میں سمجھ سکا ہوں ان کی غیر معمولی خدا ترسی اور قرآن فہمی میں ہے وہ صلح ہوا دہی تھے اور صلح جوئی کو خدا ترسی کا لازم سمجھتے تھے۔ وہ قرآن کی آیتوں کے خاص و عام میں تیز کرتے تھے ان کی نظر میں قرآن کی انفرادی آیتوں کی جگہ مجموعی تصور تھا وَ اتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكُم مِّن سِرِّكُم کا فلسفہ خود خوب سمجھتے تھے ان کا صاف ذہن ان اسباب کا بخوبی ادراک کرنا تھا جو فتنوں اور بغاوتوں کے محرک ہونے سے یہ حرکات بظاہر استغفار بالمال، تعطیل حدود، عدم شوری، افضلیت اہل بیت، حکومتی ظلم و جبریت کی شکل اختیار کرنے لیکن ان کے ظاہر کے پیچھے هَوَىٰ كَارِفًا مَّوْتِي، هَوَىٰ كَيْسٍ اپنے ذاتی اقتدار، ذاتی منفعت، خاندانی اقتدار، خاندانی منفعت، قبائلی اقتدار یا قبائلی منفعت کا لباس پہنتی، کہیں ذاتی مذہبی و دینی عظمت و تقدس کے اعتراف اور اس اعتراف کی معرفت سیاسی و دنیوی اقتدار کے حصول کی خواہش میں جلوہ دکھائی کہیں یہ هَوَىٰ انتقام کا روپ بہرتی۔ خون کا انتقام، نقصان کا انتقام، جرمی کا انتقام کہیں یہ محض حسدین کر دوسرے خاندان یا افراد یا قبیلوں کے اقتدار و خوشحالی چھیننے کے روپ، ہونی، شریعہ خوب جانتے تھے کہ هَوَىٰ اور اس کے مظاہر خدا ترسی کی ضد میں وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ کا نقش ان کے دل پر ثبت تھا ان کو خَيْرَ أَسْبَابِ سَبِيلِ اللَّهِ کے مقابل میں فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرٌ عَلَى اللَّهِ، وَلَمْنْ عَصَا وَغَفَرَ لَآ ذَلِك مِنْ عَزِيمِ الْأُمُورِ اور وَالَّذِينَ يَذْكُرُونَ بِالْحُسْنَةِ السَّبِيلَةَ أُولَٰئِكَ لَهُمْ عِشْقُ اللَّهِ اس کے فرمودات اسلام کی اس پرست سے زیادہ قریب نظر آتے تھے وہ تِلْكَ الْأَمْثَلُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْعُرْوَةِ الْغُورِ سے خوب آگاہ تھے۔

اس مقدمہ کے بعد جو ان کی سیاست و حکومت سے بندھی ہوئی زندگی کے باوجود دھوکے

دسیاست اور اس کے سینے بجڑنے اور اس کی زد میں آنے والے اور اس کو زد میں لانے والے، خون سے رنگنے اور رنگانے والے حوادث سے مکمل علیحدگی کی توجیہ کے لئے ضروری تعابہم وہاں لوٹتے ہیں جہاں شریح کو چھوڑا تھا یعنی حضرت علیؑ کا عہد خلافت

ابن ابی الحدید شارح بیج الباعث نے لکھا ہے: حضرت علیؑ نے شریح کو کوفہ کی بجی پر بجال رکھا حالانکہ شریح بہت سے مسئلوں میں ان سے اختلاف رکھتے تھے جو فقہ کی کتابوں میں مذکور ہیں۔ امامؒ میں راوی ابن السکون کا یہ قول نقل کیا گیا ہے: شریح کے حالات حضرت عمرؓ، عثمانؓ اور علیؑ کے زمانہ میں بہت ہیں۔ یہ فقہی مسئلے اور کثیر حالات جن کی طرف ابن ابی الحدید اور راوی ابن السکون نے اشارہ کیا ہے افسوس ہے کہ فقہ کی متداول کتابوں اور پیش نظر تاریخی و ادبی کتابوں میں میری نظر سے نہیں گذرے در زمان کی مدد سے شریح کو بحیثیت تافہی اور فرد کے زیادہ بہتر طریقہ پر سمجھنے میں مدد ملتی۔

لے شرح بیج الباعث (ایران) ۱۳۱۱ھ ۱۹۹۱ء

العلم والعلماء

یہ جلیل القدر امام حدیث علامہ ابن عبد البرؒ کی مشہور آفاق کتاب ”جامع بیان العلم وفضله“ کا پہلا صاف اور شگفتہ ترجمہ ہے مترجم کتاب مولانا عبد الرزاق صاحب یلیح آبادی اس دور کے بے مثال ادیب اور مترجم سمجھے جاتے ہیں موصوف نے یہ ترجمہ حضرت مولانا ابو الکلام آزاد کے ارشاد کی تعمیل میں کیا تھا جواب ندوۃ المصنفین سے شائع کیا گیا ہے۔ علم اور فضیلتِ علم کے بیان۔ اہل علم کی عظمت اور ان کی ذمہ داریوں کی تفصیل پر خالص مدنیانہ نقطہ نظر سے آج تک کوئی کتاب اس مرتبہ کی شائع نہیں ہوئی اس متبرک کتاب کی ایک ایک سطر سونے کے پانی سے لکھنے کے لائق ہے ایک زبردست محدث کی کتاب اور یلیح آبادی صاحب کا ترجمہ موصوفوں اور نصیحتوں کے اس عظیم الشان دفتر کو ایک دفعہ ضرور پڑھئے۔ صفحات ۳۰۰ بڑی تقطیع قیمت چار روپے آٹھ آنے۔ مجلد پانچ روپے آٹھ آنے